

О. Шульга,здобувач кафедри адміністративного та господарського права
Запорізького національного університету

КЛАСИФІКАЦІЯ СПОРІВ, ПОВ'ЯЗАНИХ ІЗ ЗАХИСТОМ ПРАВА НА ЗДОРОВЕ ДОВКІЛЛЯ

Постановка проблеми. Відповідно до положень чинного законодавства України та результатів судової практики встановлюється, що в межах забезпечення права особи на здорове довкілля є домінуючим публічний інтерес, що полягає у запровадженні механізму захисту не лише суб'єктивного приватного права як у судовому, так і у позасудовому порядку.

Забезпечення належного рівня реалізації та захисту права особи на здорове довкілля безпосередньо пов'язується із функціонуванням організаційно-правового механізму здійснення раціонального природокористування [1, с. 139–143].

Впровадження ідеї «good governance» в цілому, і зокрема, у сфері забезпечення права особи на здорове довкілля, пов'язується із запровадженням дієвим форм громадського та судового контролю, спрямованого на його реалізацію та захист [2, с. 62–69]. Отже, здійснення стратегічно важливого завдання із забезпечення реалізації та захисту права особи на здорове довкілля має переслідувати мету задоволення публічного інтересу, основою якого є розуміння змісту права виключної власності Українського народу на землю, її надра, атмосферне повітря, водні й інші природні ресурси, які знаходяться в межах території України, природні ресурси її континентального шельфу, виключної (морської) економічної зони, що визначено у частині 1 статті 13 Конституції України [3].

Такий конституційний підхід визначає домінуючий публічно-правовий характер відносин у сфері забезпечення реалізації та захисту права особи на здорове довкілля [4], що має враховуватися і при здійсненні характеристики спорів, що виникають в процесі використання природних ресурсів.

Стан наукової розробки проблеми. Здійснення класифікації публічно-правових спорів у сфері забезпечення права особи на здорове довкілля вимагає звернення авторської уваги на результати наукових розробок таких вчених, як В.М. Бевзенко, Ю.А. Волкової, Н.Ю. Задираки, К.С. Кучми, Ю.О. Лезези, Є.О. Лезези, О.М. Пасенюка та ін.. **Метою** даної наукової статті є здійснення класифікації спорів, пов'язаних із захистом права на здорове довкілля.

Виклад основного матеріалу. Спори, пов'язані із забезпеченням права на особи на здорове довкілля, відносяться до категорії юридичних конфліктів, що часто виникають за участі користувачів природних ресурсів загального та спеціального призначення.

Використання природних ресурсів за функціональним спрямуванням може здійснюватися сферах оздоровлення населення, рекреації та відновлення стану його здоров'я, що зазначається у наукових публікаціях М.І. Єрофеева [5, с. 133]. В межах спеціальних екологічних знань природні ресурси відносяться до базису, що забезпечує життєдіяльність

людини у виробничій і невиробничій сферах [6, с. 61]. Визначення обсягу природних ресурсів дозволяє сформувати уявлення про природо-ресурсний потенціал регіону. Формування уявлення людини про забезпечення прав і свобод людини у сфері охорони права особи на здорове довкілля здійснюється за рахунок створення публічних інформаційних сервісів, зокрема, сервісу Міністерства захисту довкілля та природних ресурсів (далі МЗДПР) та його територіальних управлінь за окремими регіонами [7], де надається детальна характеристика стану забезпечення природними ресурсами населення, встановлюються перспективи розвитку природо-ресурсного потенціалу держави.

Загрозливий стан для забезпечення вимог національної екологічної безпеки, що існує в Україні, що пов'язується із триваючою повномасштабною російською військовою агресією. Так, відповідно до відомостей, узагальнених у щорічному звітуванні МЗДПР, що втілено у науково-практичній публікації «Екозагроза», з'ясовано, що найбільша екологічна шкода завдається стану атмосферного повітря. Відповідно до інформації, оприлюдненої МЗДПР, станом на 4 листопада 2022 року визначені орієнтовні розрахунки збитків щодо моніторингу рівня забруднення атмосферного повітря, що обґрунтовані у звіті Державної екологічної інспекції України згідно із затвердженою урядовою методикою, де встановлено, що розмір заподіяної екологічної шкоди складає 927 млрд. грн., де 67,51% – це шкода, заподіяна атмосферного повітря, що у грошовому еквіваленті складає 1 373 млрд. гривень. Розмір екологічної шкоди, спричинений атмосферному повітрю, що пов'язується із горінням нафтопродуктів дорівнює 49 360 млн грн, від лісових пожеж, що виникли внаслідок бомбардувань, складає близько 8 млн грн, створення та руйнування національних природних пам'яток

та культури, у розмірі більше, ніж 6 млн грн., заподіяно шкоди іншим об'єктам [8].

Таким чином, основою для розуміння змісту права особи на здорове довкілля є розширене тлумачення категорії «природні ресурси», до яких відносяться як диференційні природні об'єкти (лісові ресурси, водні ресурси, земельні ресурси, ресурси об'єктів тваринного світу, ресурси об'єктів рослинного світу тощо) [9, с. 160–162], так і комплексні природні об'єкти. Природні ресурси за своїм змістом встановлюється можливість дотримання умов забезпечення їх вичерпності та відновлюваності [10, с. 118–119]. Широке розуміння категорії природних ресурсів, до яких окрім загальноновизнаних підходів до встановлення структури системи диференційованих об'єктів, мають відноситись такі вимоги, як забезпечення шумоізоляції, створення сприятливості довкілля [11].

Спори, пов'язані із забезпеченням реалізації та захисту права особи на здорове довкілля, не виокремлюються до певної диференційованої категорії, однак на рівні природоресурсного законодавства України така специфікація відбувається. Зокрема, відповідно до статей 158–159 Земельного кодексу України [12], статті 103 Лісового кодексу України [13], статтю 109 Водного кодексу України [14] тощо).

Згідно із положеннями чинного КАС України встановлюється перелік публічно-правових спорів, що виникають у сфері забезпечення права особи на здорове довкілля, до яких відносяться: спори фізичних чи юридичних осіб, що виникають внаслідок дій, рішень чи бездіяльності суб'єкту (-ів) владних повноважень, що на думку приватної особи вчинені неправомірно, та на думку заявника є підстави для оскарження; спори, пов'язані із здійсненням кадрового забезпечення органів державної влади та місцевого самоврядування у сфері використання природних ресурсів та

охорони довкілля; спори, пов'язані із встановленням обсягу делегованих повноважень та меж дискреційного впливу; спори, пов'язані із укладенням, виконанням, припиненням, скасуванням чи визнанням нечинними адміністративних договорів у сфері використання природних ресурсів та охорони довкілля; спори, що виникають у зв'язку із поданням звернення до суб'єкта владних повноважень, в тому числі у зв'язку із забезпеченням доступу до публічної інформації про стан використання природних ресурсів; спори із вилучення або примусового відчуження майна для суспільних потреб чи з мотивів суспільної необхідності, пов'язаного із використанням природних ресурсів; спори, що виникають за участі суб'єктів владних повноважень щодо здійснення аналітичного огляду дотримання вимог у здійсненні державно-приватного партнерства [15].

Отже, публічно-правовий спір згідно із положеннями КАС України розуміється як певний конфлікт, що виникає за участі суб'єкта владних повноважень, де предметом оскарження виступає правомірність та дотримання вимог чинного законодавства України здійснення наданої йому компетенції.

Таким чином, здійснення характеристики публічно-правового спору в цілому, і, зокрема, у сфері забезпечення захисту права особи на безпечне здорове довкілля, має відбуватися за предметним та суб'єктивним критеріями оцінки змісту відповідних суспільних правовідносин. Попри наявність відповідного нормативно-правового базису до розуміння конструкції публічно-правового спору, щодо тлумачення його функціональної структури спостерігається певна наукова дискусія, що є наразі триваючою. В основу існуючої наукової дискусії має бути покладено застосування категорії «публічний інтерес», як певний критерій здійснення відмежування предметної

юрисдикції спеціалізованої ланки системи судоустрою [16; 17].

Нормативно-правове визначення категорії «публічного інтересу» відображено відповідно до підходу, встановленого Законом України «Про адміністративну процедуру», де визначено його розуміння як певний «інтерес держави, суспільства, територіальної громади, а також властиві для великої кількості осіб інтереси та потреби» (ст. 1) [18]. На рівні підзаконних нормативно-правових актах та результатів судової практики зустрічаються згадки про встановлення змісту публічного інтересу. Зокрема, у постанові Великої Палати Верховного Суду України від 13 лютого 2019 р. у справі № 810/2763/17 встановлюється, що публічним інтересом є «важливі для значної кількості фізичних і юридичних осіб потреби, які, відповідно до законодавчо встановленої компетенції, забезпечуються суб'єктами публічної адміністрації. Тобто публічний інтерес є не чим іншим, як певною сукупністю приватних інтересів» [19]. Отже, в межах судової практики встановлюється, що діяльність суб'єкта владних повноважень має переслідувати захист потреб суспільства в цілому, що вимагає врахування вимог щодо недопущення норм забудови території, що не лише створює загрозу безпеці навколишнього середовища, але і створює життю і здоров'ю людей.

Таким чином, в основу розуміння категорії «публічно-правовий спір у сфері забезпечення права особи на здорове довкілля» має покладатися встановлення відповідної суб'єктної характеристики правовідносин, наявності публічного інтересу у забезпеченні вимог національної екологічної безпеки та створенні умов для належного гідного рівня життя та життєдіяльності людини.

На підставі аналізу змісту положень Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» А.Ю. Барліт обґрунтовує, що

до системи суб'єктивних публічних екологічних прав як змісту адміністративно-правового статусу приватної особи необхідно відносити: право на доступ до публічної інформації, право на створення та об'єднання у громадських природоохоронних формувань, право на екологічну освіту, право участі у здійсненні громадського обговорення проектів нормативно-правових актів у сфері охорони довкілля [20, с. 70–77]. Отже, такий підхід вченого дозволяє зробити висновок, що до змісту предмету публічно-правового позову у сфері забезпечення права особи на здорове довкілля може бути віднесено висування вимог щодо захисту: 1) права на доступ до публічної інформації; 2) права на створення та об'єднання у громадських природоохоронних формувань; 3) права на екологічну освіту; 4) права участі у здійсненні громадського обговорення проектів нормативно-правових актів у сфері охорони довкілля.

За функціональним змістом публічно-правові спори у сфері забезпечення права особи на здорове довкілля можуть бути класифіковані на: позови, що пов'язані із захистом вимог національної екологічної безпеки; спори, пов'язані із здійсненням управління відходами; спори, пов'язані із здійсненням оцінки впливу на довкілля; спори, пов'язані із набуття правовстановлюючих адміністративних актів на природні ресурси; спори, пов'язані із здійсненням дозвольно-ліцензійних адміністративних процедур; спори, пов'язані із застосуванням заходів адміністративної відповідальності.

Прикладом спору, пов'язаним із здійснення контролюючих адміністративних процедур, можна навести справу № 804/16102/15, де предметом оскарження було дії Державної екологічної інспекції у Дніпропетровській області про визнання недійсним рішення Державної екологічної інспекції у Дніпропетровській

області щодо результатів проведення планової перевірки [21].

Спори, пов'язані із здійсненням адміністративно-деліктного провадження, виникають у зв'язку із неналежним дотриманням суб'єктом владних повноважень, наданої їм закріпленим чинним законодавством обсягом компетенції, що спричинює необґрунтоване застосування заходів адміністративної відповідальності. Приклади таких спорів є доволі чисельними. Наприклад, у справі № 644/1043/17 Орджонікідзевським районним судом м. Харкова [22] було встановлено, що суб'єктом владних повноважень у сфері використання лісових ресурсів (відповідними посадковими особами Дергачівського лісництва ДП «Харківська лісова науково-дослідна станція») було застосовано до особи 1 заходи адміністративної відповідальності, що відбулося за висновком суду без належних правових підстав, тобто відсутнім був склад адміністративного правопорушення, встановленого статтею 65 КУпАП [23]. Специфікою спорів, пов'язаних із застосування заходів адміністративної відповідальності, є наявність чисельних правових норм, що характеризуються бланкетністю викладення диспозиції положень адміністративно-деліктного законодавства, що вимагають звернення до спеціального законодавства, що вимагають здійснення експертної оцінки наявної термінологіки. Зокрема, у досліджуваній справі предметом судового оскарження стало неправильне тлумачення суб'єктом владних повноважень змісту категорії «незаконна порубка і пошкодження дерев і чагарників; знищення або пошкодження лісових культур, сіянців або саджанців у лісових розсадниках і на плантаціях, а також молодняка природного походження і самосіву на площах, призначених під лісовідновлення». Особу 1 було притягнуто до адміністративної відповідальності за незаконну порубку, тоді, як було

встановлено у ході судового розгляду справи, було встановлено, що особа лише здійснювала відвантаження вже підготовлених лісових ресурсів до власного транспортного засобу, що дозволило судові здійснити висновок про неправомірність її притягнення до адміністративної відповідальності.

Встановлення змісту публічно-правових спорів у сфері забезпечення реалізації та захисту права на безпечне довкілля вимагає дослідження притаманних їх ознак. До ознак публічно-правових спорів в цілому необхідно віднести наявність спеціальної підстави його виникнення, тобто спеціального предмету спору, яким є задоволення суспільного інтересу. Крім того специфіка публічно-правових спорів у сфері забезпечення реалізації та захисту права на безпечне та здорове довкілля полягає у відповідному суб'єктному складі досліджуваних правовідносин. Необхідне підкреслити, що предметом публічно-правового спору в цілому, і зокрема, у сфері реалізації та захисту права особи на здорове довкілля є зміст управлінського рішення, та проблематика дії чи бездіяльності суб'єкта владних повноважень.

Таким чином, в основу розуміння змісту публічно-правових спорів у сфері забезпечення та реалізації права особи на здорове довкілля має покладатися відмежування особистого та суспільного інтересу, що пов'язується із управлінських функцій суб'єктів владних повноважень. Встановлення змісту управлінських функцій суб'єктами владних повноважень вимагає проведення їх класифікації. Ряд вчених класифікують управлінські функції за критерієм їх змістовного наповнення, виділяючи функції, що реалізуються: у сфері нормотворення; виконання стратегічних програм та концепцій розвитку держави, в тому числі із надання адміністративних послуг, взаємодії із громадськістю [24, с. 153–160; 25].

Висновок. Отже, в основу розуміння категорії публічно-правового спору у сфері використання природних ресурсів необхідно покласти розуміння правового конфлікту, який виникає або внаслідок результатів управлінської діяльності чи бездіяльності суб'єктів публічного управління, або між суб'єктами господарювання, чи іншими учасниками правовідносин, причиною виникнення яких є недотримання принципів забезпечення права власності Українського народу на окремі види природних ресурсів, порушення інтересів територіальної громади чи держави загалом, раціонального природокористування, цільового використання природних об'єктів, режиму обігу екологічної інформації тощо.

Таким чином, класифікація публічно-правових спорів у сфері захисту права особи на здорове довкілля може бути здійснена за такими критеріями, як: функціональне призначення (позови, що пов'язані із захистом вимог національної екологічної безпеки; спори, пов'язані із здійсненням управління відходами; спори, пов'язані із здійсненням оцінки впливу на довкілля; спори, пов'язані із набуття правовстановлюючих адміністративних актів на природні ресурси; спори, пов'язані із здійсненням дозвільно-ліцензійних адміністративних процедур; спори, пов'язані із застосуванням заходів адміністративної відповідальності); об'єктом спору (спори, пов'язані із використанням диференційованих природних об'єктів та ресурсів; спори, пов'язані із використанням комплексних природних об'єктів та ресурсів); зміст правовідносин (спори, пов'язані із реалізацією та захисту права на доступ до публічної інформації; спори, пов'язані із реалізацією та захисту права на створення та об'єднання у громадських природоохоронних формувань; спори, пов'язані із реалізацією та захисту права на екологічну освіту; спори, пов'язані із реалізацією та захисту права уча-

сті у здійсненні громадського обговорення проєктів нормативно-правових актів у сфері охорони довкілля).

У статті здійснено класифікацію спорів, пов'язаних із захистом права на здорове довкілля. Автором з'ясовано, що в межах забезпечення права особи на здорове довкілля є домінуючим публічний інтерес, що полягає у запровадженні механізму захисту не лише суб'єктивного приватного права як у судовому, так і у позасудовому порядку. Автором підкреслено, що забезпечення належного рівня реалізації та захисту права особи на здорове довкілля безпосередньо пов'язується із функціонуванням організаційно-правового механізму здійснення раціонального природо-користування. Автором зроблено висновок, що в основу розуміння категорії публічно-правового спору у сфері використання природних ресурсів автором покладено розуміння правового конфлікту, який виникає або внаслідок результатів управлінської діяльності чи бездіяльності суб'єктів публічного управління, або між суб'єктами господарювання, чи іншими учасниками правовідносин, причиною виникнення яких є недотримання принципів забезпечення права власності Українського народу на окремі види природних ресурсів, порушення інтересів територіальної громади чи держави загалом, раціонального природокористування, цільового використання природних об'єктів, режиму обігу екологічної інформації тощо. Автором публічно-правові спори у сфері захисту права особи на здорове довкілля класифіковано за такими критеріями, як: функціональне призначення (позови, що пов'язані із захистом вимог національної екологічної безпеки; спори, пов'язані із здійсненням управління відходами; спори, пов'язані із здійс-

ненням оцінки впливу на довкілля; спори, пов'язані із набуття правовстановлюючих адміністративних актів на природні ресурси; спори, пов'язані із здійсненням дозвольно-ліцензійних адміністративних процедур; спори, пов'язані із застосуванням заходів адміністративної відповідальності); об'єктом спору (спори, пов'язані із використанням диференційованих природних об'єктів та ресурсів; спори, пов'язані із використанням комплексних природних об'єктів та ресурсів); зміст правовідносин (спори, пов'язані із реалізацією та захисту права на доступ до публічної інформації; спори, пов'язані із реалізацією та захисту права на створення та об'єднання у громадських природоохоронних формувань; спори, пов'язані із реалізацією та захисту права на екологічну освіту; спори, пов'язані із реалізацією та захисту права участі у здійсненні громадського обговорення проєктів нормативно-правових актів у сфері охорони довкілля).

Ключові слова: адміністративне судочинство, захист, право на життя та здоров'я, право на здорове довкілля, публічно-правовий спір, публічний інтерес, реалізація, юрисдикція.

Shulga O. Classification of disputes related to the protection of the right to a healthy environment

The article classifies disputes related to the protection of the right to a healthy environment. The author finds out that within the framework of ensuring the human right to a healthy environment, the public interest is dominant, which consists in the introduction of a mechanism for protecting not only subjective private law, both in court and out of court. The author emphasizes that ensuring an appropriate level of implementation and protection of the human right to a healthy environment is directly related to the functioning

of the organizational and legal mechanism for the implementation of rational nature management. The author concludes, that the basis for understanding the category of public law dispute in the field of natural resources use by the author is the understanding of the legal conflict arising either as a result of management activities or inaction of public administration entities, or between business entities, or other participants in legal relations, the cause of the occurrence which is non-compliance with the principles of ensuring the right of ownership of the Ukrainian people to certain types of natural resources, violation of the interests of a territorial society or the state as a whole, rational use of natural resources, targeted use of natural objects, the regime for handling environmental information, etc. The author classifies public law disputes in the field of protecting the human right to a healthy environment according to such criteria as: functional purpose (claims related to the protection of national environmental security requirements; disputes related to the implementation of waste management; disputes related to the adoption of title-establishing administrative acts on natural resources, disputes related to the implementation of licensing and administrative procedures, disputes related to the application of measures of administrative responsibility; the object of the dispute (disputes related to the use of differentiated natural objects and resources; disputes related to the use of complex natural objects and resources); the content of legal relations (disputes related to the implementation and protection of the right to access to public information; disputes related to the implementation and protection of the right to create and unite in public environmental formations; disputes related to the implementation and protection of the

right to environmental education; disputes related to the implementation and protection of the right to participate in the implementation of public discussion of draft regulatory legal acts in the field of environmental protection).

Key words: administrative proceedings, protection, right to life and health, right to a healthy environment, public legal dispute, public interest, implementation, jurisdiction.

Література

1. Легеза Ю.О. Публічне управління природо-ресурсним потенціалом держави: досвід України та зарубіжних країн. Часопис Київського університету права. 2016. № 3. С. 139–143.
2. Легеза Ю.О. Участь громадськості в публічному управлінні у сфері використання природних ресурсів. Право та державне управління. 2017. № 2. С. 62–69.
3. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. Відомості Верховної Ради України (ВВР). 1996. № 30. Ст. 141.
4. Носік В.В. Проблеми здійснення права власності на землю Українського народу: дис. ... докт. юрид. наук: спец. 12.00.06. Київ, 2006. 366 с.
5. Юридична енциклопедія: в 6 т. / редкол.: Ю.С.Шемшученко (голова редкол.) та ін. Київ: Укр. енцикл., 1998–2004. Т. 5: П-С. 736 с.
6. Зінь Е.А. Регіональна економіка: підручник. Київ: ВД «Професіонал», 2007. 528 с.
7. Регіональні доповіді про стан навколишнього природного середовища у 2016 році. Офіційний сайт Міністерства екології та природних ресурсів. URL: <https://menr.gov.ua/news/31778.html>
8. Вплив воєнних дій на якість повітря в Україні: доповідь Ірини Черниш на Комітеті Верховної Ради України з питань екологічної політики та природокористування. URL.: <https://www.savednipro.org/vpliv-voeyennix-dij-na-yakist-povitrya-v-ukrayini/>
9. Легеза Ю.О. Сутність та структура адміністративно-правового механізму публічного управління у сфері використання природних ресурсів. Visegrad journal on human rights. 2016. № 6. Р. 1. С. 104–114.

10. Кірін Р.С. Кодифікація законодавства про надра: дис. ... докт. юрид. наук: спец. 12.00.06. Київ: Ін-т економіко-правових досліджень НАН України, 2015. 438 с.
11. Екологія: підручник / С.І. Дорогунцов, К.Ф. Коценко, М.А. Хвесик та ін. Київ: КНЕУ, 2005. 371 с.
12. Земельний кодекс України: Закон України від 25.10.2001 р. № 2768-III. Відомості Верховної Ради України (ВВР). 2002. № 3-4. Ст. 27.
13. Лісовий кодекс України: Закон України від 21.01.1994 р. Відомості Верховної Ради України. 1994. № 17. Ст. 99
14. Водний кодекс України: Закон України від 06.06.1995 р. № 213/95-ВР. Відомості Верховної Ради України. 1995. № 24. Ст. 189.
15. Кодекс адміністративного судочинства України: Закон України від 6 липня 2005 року № 2747-IV. URL.: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15#Text>
16. Способи вирішення публічно-правових спорів з органами влади: практичний посібник / Л.Б. Сало, І.Я. Сенюта, Н.Є. Хлібороб, А.М. Школик. Дрогобич: Коло, 2009. 112 с.
17. Янюк Н. Актуальні проблеми формування публічної служби в Україні. Вісник Львівського університету. Серія «Юридична». 2010. Вип. 51. С. 162-167.
18. Про адміністративну процедуру: Закон України від 17 лютого 2022 року №2073-IX. URL.: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/2073-20#Text>
19. Постанова Великої Палати Верховного Суду України від 13 лютого 2019 р. у справі № 810/2763/17. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/79883398>
20. Барліт А.Ю. Суб'єктивні публічні права як складова адміністративно-правового статусу приватної особи. Вісник Запорізького національного університету. Серія Юридичні науки. 2020. №3. С. 70-77.
21. Постанова Дніпропетровського окружного адміністративного суду від 26.01.2016 р. у справі № 804/16102/15: URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/57094955>
22. Постанова Орджонікідзевського районного суду м. Харкова від 05.07.2017 р. у справі № 644/1043/17 URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/67643959>
23. Кодекс України про адміністративні правопорушення: Закон УРСР від 07.12.1984 р. № 8073-X. Відомості Верховної Ради УРСР. 1984. Додаток до № 51. Ст. 1122.
24. Коломоєць Т.О. Визначеність поняття «адміністративний процес» – умова ефективності нормопроектної та правозастосовної (в тому числі судової) діяльності. Слово Національної школи суддів України. 2012. № 1 (1). С. 153-160.
25. Державна політика: підручник / Нац. акад. держ. упр. при Президентові України; ред. кол.: Ю.В. Ковбасюк (голова), К.О. Ващенко (заст. голови), Ю.П. Сурмін (заст. голови) та ін. Київ: НАДУ, 2014. 448 с.